

Kabanalan sa Panahon ng Digmâ

ROGELIO BRAGA

Kitang-kita ni Imo ang pagsungkit sa mga lumulutang na bangkay gamit ang mahahabang kawayan. May mga bangkay na naman kasing lumulutang sa Ilog Pasig na sinusungkit ng mga taga-Kuta. Mula sa baybayin ng ilog hinihila nila ang mga lumulutang na bangkay. Sa araw na iyon, dahil nagkaroon na naman ng labanan sa bahagi ng distrito ng Li na nakasasakop sa mga lugar sa palibot ng Laguna de Bay, laksang bangkay ang nakitang inaanod sa ilog. Nakakubli pa sila ni Wanda sa isang tolda na pag-aari ng isa sa kanilang mga kapitbahay sa Kuta habang pinanonood ang pagsungkit sa mga basyo ng buhay.

“Imo, siguradong dadalhin na naman ’yang mga bangkay sa Sanctuario, ano?”

“Sigurado! Kagabi may nakita na naman akong inaahon na mga bangkay mula ilog. Napansin mo ba na ang pinipili lang nilang mga bangkay para dalhin sa Sanctuario ay iyong hindi pa malalaki ang tiyan dahil sa dami ng tubig na pumasok sa katawan o inuud na. Ang kinukuha lang nila ay iyong mga bangkay na may dugo-dugo pa ang mga sugat.” Mas matanda nang dalawang taon si Imo kay Wanda; halos hanggang baliklang ni Imo ang taas ni Wanda. Hindi sila magkapatid pero palagi silang nakikita ng mga taga-Kuta na magkasama at palaging naglalaro. Mula raw sa distrito ng Li ang pamilya ni Wanda. At si Imo at ang kanyang pamilya, mula naman sa distrito ng Xiamen, sa bunganga ng ilog na nakaharap sa Manila Bay. Tulad ng mga naninirahan sa Kuta, sina Wanda at Imo ay salta rin sa loob ng kampo. Nakatayo ang Kuta sa dating Fort Santiago, na bago ang digmaan ay parke ng distrito ng Xiamen dahil sa malalabay na puno at mga lumang gusali na naitayo ilang daang taon bago maging probinsiya ng Beijing government ng arkipelago, noong “Panahon ng Isang Siglong Pananakop” ng imperyo ng Estados Unidos. At sa loob ng tatlong taon, sa limang taon nang digmaan na nagaganap, dito na sa Kuta naglalagi si Imo at ang kanyang pamilya. Ulila naman at pagala-gala lang sa loob ng Kuta si Wanda.

“Hindi ko napansin ’yon a!” ang bulalas ni Wanda sa paghanga sa kaibigan. “Ang galing mo naman. Nagkukuwento rin ba sa iyo ang mama at papa mo kung ano ang nangyayari sa mga bangkay sa loob ng Sanctuario?”

Aktibo kasi ang mga magulang ni Imo sa mga gawain sa loob ng Sanctuario. Sila ang nagpapasok sa mga bangkay pagkatapos mahango ang mga katawan sa ilog.

“Sa tuwing may bombahan o labanan, o may lulubog na sasakyang pandigma ang imperyo ng Estados Unidos o ang Beijing government, sigurado, abangan mo may hahanguin na namang mga bangkay ang mga taga-Sanctuario sa Ilog Pasig.”

Limang taon na kasing nagtatagal ang digmaan sa pagitan ng imperyo ng Estados Unidos at ng Beijing government. Walong dekada nang nasa ilalim ng Beijing government ang Pilipinas at lipas na ang kondisyon sa pananatili nila sa arkipelago. Bago dumating ang Beijing government, isang siglo naman sa ilalim ng imperyo ng Estados Unidos ang Pilipinas. Nang matalo sa digmaan ang imperyo ng Estados Unidos walong dekada na ang nakararaan, nagkaroon ng tratado noon ang dalawang makapangyarihang bansa na ibabalik ng Beijing government sa imperyo ng Estados Unidos ang arkipelago—kapalit ng walong dekadang kapayapaan sa Pilipinas at upang hindi masira ng digmaan ang mga likas-yaman ng mga isla. Limang taon na ang nakararaan nang tumanggi ang Beijing government na ibalik ang arkipelago sa imperyo ng Estados Unidos. At sa loob ng limang taon, pilit na pinaalis ng sandatahan ng imperyo ng Estados Unidos ang Beijing government sa isa sa mga kolonya nito sa Timog Silangang Asya, ang Pilipinas. At sa loob ng limang taon na ito, walang katapusang digmaan sa kapuluan at ang mga mamamayan, nailipat, naitapon sa ibang mga lugar upang makaligtas, upang maipagpatuloy ang kanilang mga buhay. Ang Kuta ang isa mga lugar na ito kung saan nagsama-sama ang mga mamamayan na tumatakas sa gulo.

Nagugulat si Wanda sa mga nalalaman ni Imo sa mga inaahon na bangkay mula sa ilog at dinadala sa Sanctuario pagkatapos. Ang Sanctuario kasi ang pinakamalaking tolda sa loob ng Kuta. Nagtataka si Wanda sa mga nalalaman ni Imo dahil paano siya nagkaroon ng mas maraming nalalaman kaysa sa akin e palagi naman kaming magkasama—namumulot ng mga lumang gulong sa Pasay sa distrito ng Xiamen, pinapasok ang mga abandonadong gusali sa Makati sa paghahanap ng makakain, sa paglalakad sa baybayin ng Pasig, sa pagsakay sa motorsiklo ni Merdeka para mamasyal sa Maynila, manood ng labanan kung may encounter ang mga sundalo ng magkabilang panig. Iniisip

na lamang ni Wanda na maaaring nakukuha ni Imo ang mga nalalaman niya sa mga magulang niya. Mahigpit ang batas ng Sanctuario—ang nagaganap sa loob ay marapat lamang na nananatili sa loob ng malaking tolda. Ang mga magulang kasi ni Imo ang madalas na nakikita ng mga taga-Kuta na pumapasok at lumalabas ng Sanctuario at ang nanay palagi ni Imo ang may dala-dalang bungkos ng telang puti; minsan kahit bandilang puti ay dinadala ng ina niya sa loob ng malaking tolda.

“Imo, hindi mo naitatanong sa nanay at tatay mo kung ano ang ginagawa sa mga bangkay sa loob ng Sanctuario? Kung sino ang nandoon at kung bakit bawal ang mga bata at iilang tao lang sa Kuta ang puwedeng pumasok?”

“Ay! Sinubukan ko ngang tanungin si Tatay, kinagalitan lang ako. Huwag daw akong makikialam sa gawain ng mga matatanda. Sabi pa nga niya, ‘Huwag mo akong subukan, Imo, isang pindutan lang sa buton ibabalik kita sa central government!’”

Si Imo kasi ay ibinigay ng central government sa mga magulang niya labintatlong taon na ang nakalilipas. Ang mga anak naman na bunga na pagsasama ng kanyang mga magulang ay kinuha naman ng central government para ibigay sa ibang pamilya sa iba’t ibang bahagi ng kapuluan na kasama sa Comprehensive Family Planning Program ng Beijing government sa kanyang mga probinsiya.

“E di ba wala nang gobyerno dahil digmaan?” ang sangga naman ni Wanda. Hindi pa mahanapan ng mga bagong magulang si Wanda dahil suspendido ang lahat ng ahensiya ng Beijing government at mga serbisyo ng gobyerno dahil nga sa digmaan.

“Oo! Wala muna tayong gobyerno dahil hindi pa nalalaman kung sino ang nagwagi.”

“E, luko-luko pala ’yang tatay mo pati ikaw niloloko!”

“Ingatan mo ’yang bunganga mo, Wanda, tatay ko pa rin ’yon ayon sa batas. Palibhasa wala pang ibinigay na pamilya sa iyo ang gobyerno,” matabil na sangga ni Imo. “At isa pa, para rin naman sa atin—sa mga kabataan—ang mga bangkay na ipinapasok sa Sanctuario sabi ni Nanay!”

Palaging nasasapul ng lungkot si Wanda sa tuwing kakantiin ni Imo ang kaibigan tungkol sa kawalan niya ng mga magulang. Nang magkaroon kasi ng encounter noon sa kanilang distrito, nagkagulo ang buong complex, nasunog ang mga kabahayan, at nagkataon noon na nasa paaralan si Wanda. Nang bumalik siya sa kanila abo na ang kanilang tahanan at wala na rin doon

ang kanyang mga magulang; ang mga magulang niya noon ay ibinigay din sa kanya ng Beijing government. Simula noon sumasama na si Wanda kung kani-kanino, pagala-gala sa iba't ibang Kuta sa iba't ibang distrito hanggang sa may nakapulot sa kanyang isang matandang babae at dinala siya sa Kuta na malapit sa Ilog Pasig. Sa gitna ng digmaan, ang matandang babae ang nag-alaga kay Wanda hanggang sa tuluyan silang kupkupun ng Kuta na bukás naman sa lahat ng mga nagsilikas mula sa iba't ibang bahagi ng arkipelago. Mag-isa lang na nabubuhay si Wanda at palakad-lakad sa Kuta at gilid ng Ilog Pasig kung hindi kasama si Imo.

Dito niya sa Kuta nakilala si Imo, minsang napadaan si Wanda sa Jones Bridge at patawid sa Escolta. Nakaupo si Imo sa barandilya ng tulay at nakatunghay sa ilog at pinagmamasdan ang mga bagay na inaanod sa daluyong—mga gulong, bubong, mga sirang sasakyan na tila nabagsakan ng bomba dahil kung hindi butas ang gitnang bahagi ay nahati sa dalawa, at mga bangkay ng mga napatay sa iba't ibang encounter sa iba't ibang bahagi ng dalawang distrito. Dahan-dahang lumapit si Wanda sa likuran ni Imo at balak niyang itulak ang lalaki. Nais niyang pagtripan si Imo at ihulog sa Ilog Pasig. Nang itutulak na niya si Imo ay nagkataon namang may bombang bumagsak sa isang giba nang gusali sa Escolta. Sumabog ang gusali, gumuho, at nagtalsikan ang mga tipak ng bato sa harapan nilang dalawa. Biglang napalingon si Imo sa likuran niya. Nahuli niya sa akto si Wanda na naka-amba nang itutulak siya sa ilog. At dahil nauuso noon sa mga kabataan ang pagtutulak ng kapuwa nila bata sa ilog, nahinuha kaagad ni Imo ang balak ni Wanda. Sinuntok niya nang sinuntok sa mukha si Wanda hanggang sa sumirit ang dugo nito sa ilong. Matapos iyon, palagi na silang nakikita sa Jones Bridge o tumatakbo sa kung saan at pinapasok ang mga abandonadong gusali sa Escolta hanggang sa makarating sila sa Ongpin para maghanap ng anumang maiuwi sa Kuta.

Mas lalong lumalim ang pagkakaibigan ng dalawa nang pumanaw ang matandang babae na nag-aalaga kay Wanda. Sa Kuta na rin kasi pumanaw ang matanda. Ayon sa mga bulung-bulungan sa Kuta, nakikita raw kasing umiinom ng tubig mula sa ilog ang matanda kahit lumulutang na rito ang mga bangkay na basyo ng nagaganap na digmaan. Kolera ang ikinamatay ng matanda. Tandang-tanda pa ni Wanda kung ano ang kinahinatnan ng matandang nag-alaga sa kanya: ipinasok din sa Sanctuario ang bangkay ng matanda. Umiiyak siya noon at nasa tabi pa niya si Imo habang inaangat ang bangkay ng matanda mula sa higaaan nila na gawa sa mga pinagpatong-patong na sako at karton. Naririnig pa niya ang paulit-ulit na paalala ng ina ni Imo

na siyang kasama ng mga nagbubuhay sa bangkay, “Bilisan niyo habang hindi pa matigas ang katawan!”

Habang humihikbi noon si Wanda may lumapit pa sa kanya na isang matandang babae mula sa Sanctuario at niyakap siya, nakikisimpatya sa pagdadalamhati niya. “Hay, Wanda, tahan na ... huwag kang mag-alala, para sa iyo rin ang kamatayan ng iyong matanda. Balang-araw, maiintindihan mo rin ang lahat ... hindi nila makukuha sa atin ang ating mga kasaysayan dahil ang kamatayan ng isa ... ay ang pananatili ng ating mga alaala.” Bagaman hindi niya naiintindihan ang mga salitang binitiwang ng matandang babae, nararamdaman niyang mahigpit ang pagkakayakap nito sa kanya, at mainit ang mga braso nitong nakapulupot sa kanyang katawan. Nais na kumawala ni Wanda sa mga braso ng matanda, magkaroon ng isang espasyo ang kanyang katawan. Simula noon, palagi nang pinangangalagaan ni Wanda ang espasyo sa pagitan ng katawan niya at sa katawan ng ibang mga tao, kahit na ang kay Imo.

“E, iyon din ang sinabi sa akin ng matandang babae nang kunin nila ang katawan ng matanda ko.”

“Hindi na ’yon katawan, bangkay na iyon. Ewan ko. Basta ang palaging sinasabi lang sa amin ni nanay ‘para rin daw ’yon sa amin’—ang mga bangkay—para sa aming magkakapatid, sa aming mga bata ...” At niyaya na ni Imo si Wanda na umalis at sumakay na muli sa motorsiklo. Nahiram na naman kasi ni Imo ang motorsiklo kay Merdeka.

Ipinagbabawal na ang paggamit muna ng mga motorsiklo sa arkipelago o kahit ang pagsakay ng anumang sasakyang panghimpapawid dahil na rin sa marami nang insidente na napagkakamalang sasakyang pandigma ang mga sasakyang panghimpapawid at gayon din ang ingay na gawa ng mga makina ng motorsiklo na tila imbitasyon ng paninibasib ng mga tagalabas, ng kaaway. Marami nang napapatay dahil sa pag-aakala na ang motorsiklo ay mula sa kabilang panig at pinasasabog ito kaagad at napapatay ang lahat ng sakay na pasahero. Isang linggo lang ang nakararaan nang paulanan ng bala ng mga sundalo ng Beijing government ang isang motorsiklo na minamaneho ng dalawang binatilyong taga-Kuta. Parehong patay ang dalawang binatilyo. Laking panlulumo ng mga taga-Kuta dahil dalawang buhay na naman ang nalagas sa kanila. Mas lalong nanlumo ang mga tao nang malaman nilang halos maprito ang mga bangkay dahil sumabog din ang tangke ng gasolina ng motorsiklo at nagliyab ang sasakyan. Hindi na raw nila mapakikinabangan ang mga bangkay at madadala sa loob ng Sanctuario.

“Aba! High end kaya itong motorsiklo ko!” pagyayabang ni Imo kay Wanda. Nakasakay na silang dalawa sa motorsiklo at mabilis na pinatatakbo ni Imo; patungo ang dalawa sa Makati. May naghulog daw ng relief goods sa rooftop ng mga mga lumang gusali sa Makati at kukuha ang dalawa ng kung anuman ang nalalabi pa sa relief goods. Tiyak ang dalawa na marami na ang nagtungo sa mga rooftop upang makakuha ng relief. Galing sa Red Cross ang mga pagkain, mga kagamitan sa bahay at emergency kit, mga nakabotelyang inumin, at mga kumot. Ang kumot na puti ang talagang habol nina Imo at Wanda.

“E, hindi naman sa iyo ito. Ang yabang mo naman ...” sangga ni Wanda. Kay Merdeka ang motorsiklo. Nakatatandang pinsan ni Imo si Merdeka.

Ang totoo, hindi nagpaalam kay Merdeka si Imo na gagamitin niya ang motorsiklo ng pinsan. “Hindi a. Pamana na raw ito sa akin ni Merdeka sabi niya sa akin. Kaya sa akin na ito!” Ang pagyayabang ni Imo habang mabilis na pinatatakbo ang motorsiklo. Hinihipan ng amoy pulburang hangin at nasusunog na mga kahoy, laman ng tao, at sangsang ng mga naagnas na mga bangkay ang dalawa na sakay ng humaharurot na sasakyan. Nasa huling taon na marahil ang digmaan, o akala ng marami na nalalapit na ang pagtatapos nito dahil nagkaroon na ng kasunduan ang Beijing government at imperyo ng Estados Unidos na hahatiin na lamang ang arkipelago para sa ikatatahimik ng dalawang bansa at maibalik ang inaasam na kapayapaan. Nagkakaroon lang ng pagkabalang ang tuluyang pagtatapos ng digmaan dahil hindi matapos-tapos ang pagbibilang ng mga isla sa Bisayas at kung kanino mapupunta ang mga isla ayon sa napagkasunduan. Naririnig pa rin nina Imo at Wanda ang mga pagsabog, pagputok ng mga baril mula sa malayo. Madilim naman ang langit dahil naiipon sa himpapawid ang mga usok na mula sa mga nasusunog na gusali dahil sa mga labanan. Malapit na ang dalawa sa Makati at binabaybay na nila ang EDSA.

“Sabi ni Merdeka may bago raw baterya ang motorsiklo na ito. Totoo ba?” tanong ni Wanda. “Ayos talaga ’yang si Merdeka; mabubuhay ’yan sa digmaan kasi magaling dumiskarte mag-isa. Marunong mag-isa, Imo.”

At narinig na naman ni Imo ang paborito ni Wandang “Marunong mag-isa.”

Ang mga baterya kasi ng mga sasakyan ay nirarasyon na lamang ng Beijing government dahil sa digmaan. May mga black market sa mga distrito ng Li at Xiamen kung saan naman nabibili ang mga baterya ng mga sasakyan o naipagpapalit ito sa pagkain, damit, o tolda.

“Oo, bagong-bago. Tatagal daw ito nang dalawampung taon.”

“Ikaw ha, saan mo naman nakuha ang bagong baterya? Nagnakaw kayo ni Merdeka ano?”

“Sa digmaan,” mabilis na tugon ni Imo. “Sabi ni Tatay sa digmaan wala namang nagmamay-ari ng kahit na ano. Lahat pag-aari mo sa digmaan.”

“Hindi totoo ’yan,” sangga ni Wanda. “Siyempre mayroon din nagmamay-ari ng digmaan.”

“Ha? E, sino?”

“Iyong marunong mag-isa—iyong mas malakas!” at humalakhak si Wanda dahil alam niyang hindi ito naunawaan ng kaibigan.

“Tarantado ka, Wanda, akala mo kung sino kang matalino. Narinig mo lang ’yan kay Merdeka!”

Ninakaw nina Imo at Merdeka ang bagong baterya ng kanilang motorsiklo. Tatlong araw na ang nakararaan nang pasukin nila ang isang abandonadong bahay sa isang purok sa hilaga ng distrito ng Xiamen. Malaking bahay. At nahinuha nina Imo at Merdeka na marahil bahay ito ng isang opisyal ng pamahalaan. Bagaman tuklap na ang bubong ng mansiyon at giba na ang gate naroroon pa rin sa loob ng bakuran ng bahay ang mga sasakyan, maraming sasakyang panlupa at panghimpapawid. At naisip ng dalawa na baka sakali at may mga baterya pang laman ang mga sasakyan. At tulad ng inaasahan, wala nang mga baterya ang mga sasakyan. Ngunit pinasok ng dalawa ang bahay. Wala na ang mga gamit sa loob. Marahil tumakas na patungo sa Mainland ang pamilya ng may-ari ng bahay. Pero alam ni Merdeka na ang mga bahay ng mayayaman ng Beijing government ay karaniwang mayroong basement at doon sa basement nakatago ang mga motorsiklo, computer, at maging mga armas. Malimit na kubli ang mga basement na ito. Si Merdeka ang nakahanap ng kubling lagusan patungo sa basement. At doon nga nila nakita sa basement, kasama ng mga armas at mga computer, ang motorsiklo ng pamilya at naroroon pa rin ang baterya. Dalawang baterya ang nakuha nina Imo at Merdeka. Aariin ni Merdeka ang motorsiklo at ibibigay niya naman ang luma niyang motorsiklo kay Imo. Hindi lang maibigay ni Merdeka kaagad ang motorsiklo dahil ipinatanggal pa niya ang nakakabit na monitoring device sa motorsiklo; ang device na ito kasi ay nakakabit pa sa Central Computer ng Beijing government. Isang linggo pa bago matanggal sa isang junk shop sa Makati ang device.

Nang marating ng dalawa ang Makati humimpil muna sila sa tapat ng isang gusali. Napakarami nang tao at alam nilang ubos na ang mga relief na ipinamimigay. Naghintay sila nang isa pang oras bago unti-unting mawala ang mga tao. Matapos ang isang oras, mag-isang nagtungo si Wanda sa rooftop ng gusali. Walang nang tao. Wala na rin ang mga relief. Ngunit naroroon at iniwanan ng balana ang kinakailangan nila ni Imo. Isa lang ang paalala ni Imo bago niya pinaakyat si Wanda sa itaas: “Ang pinakamahalaga, at kailangan nating maiuwi sa Kuta, ay ang mga puting kumot.” Naroroon nga’t iniwanan ang daan-daang puting kumot na gawa sa katsa na iuuwi nila ni Imo.

NANG MAGBALIK ANG dalawa sa Kuta bitbit nila ang halos isandaang puting kumot. Sinalubong sila ni Merdeka sa bukana ang komunidad. Si Merdeka ay anak ng nakatatandang kapatid ng ina ni Imo. Tatlong taon na ang nakararaan nang pumanaw ang lahat ng kasapi ng pamilya ni Merdeka. Kasama ang pamilya niya na nalunod sa South China Sea nang sumakay ang mga ito ng maliit na bapor upang tumakas patungo sa Vietnam, na isang probinsiya ng Beijing government. Napagkamalan na isang bangkang pandigma ang bapor kaya’t pinaulanan ito ng missiles ng mga drone ng imperyo ng Estados Unidos na noo’y nasa Subic. Nakaligtas lamang si Merdeka dahil hindi na ito nakalabas ng dormitoryo sa unibersidad at nasama sa conscription ng Beijing government; naging mabait sa kanya ang kapalaran at hindi na siya nakasama sa kanyang pamilya para makatakas. Nag-aaral noon ng computer engineering si Merdeka sa unibersidad.

“Ang kukulit niyong dalawa. Sa’n ba kayo nanggaling?” ang salubong sa kanila ni Merdeka. Galit ito dahil napansin ni Imo na magkasalubong na ang dalawang makakapal na kilay ng pinsan. Matangkad si Merdeka, hanggang balikang lang niya si Imo. Hindi kumibo sina Imo at Wanda ngunit tila nabasa na ni Merdeka sa mga mukha at ayos ng dalawa na ginamit nito ang kanyang motorsiklo at lumabas sa Kuta.

“Hindi ba’t pinagbawalan ka ng mga magulang mo, Imo, na huwag kang sasakay ng motorsiklo at lalabas ng Kuta? Paano kung tamaan ka ng ligaw na bala? Ng bomba?”

“E, di patay kaming dalawa!” ang pabalang na sagot ni Imo. Napahiya kasi siya sa harap ng kaibigan.

Isang sampal ang isinagot ni Merdeka sa pinsan. “Makasarili ka talaga, Imo. Paano kung mapatay ka, sino ang mag-aalaga sa mga kapatid mo pagkatapos

ng digmaan at matatanda na ang mga magulang mo?” Nakatiim-bagang si Merdeka at mahigpit na nakatiklop ang kanyang mga palad. “Buti sana kung mamamatay ka lang. E, kung nasunog ang katawan mo, ano na lamang ang mapakikinabangan ng Kuta sa bangkay mo? Wala kayong maitutulong ni Wanda! Wala!” At sunod-sunod ang paghagupit ng mga palad ni Merdeka sa mukha ni Imo. Hindi naman makalaban si Imo o maipagtanggol ni Wanda ang kaibigan dahil matangkad sa kanilang dalawa si Merdeka. Natigilan lamang si Merdeka sa karahasan nang sumirit na ang dugo sa mga labi ni Imo. Ang dugo na mula sa sugat sa bibig ni Imo ay kumalat sa palad, kamay, hanggang sa mga braso ni Merdeka. Natigilan si Merdeka at nagulantang sa karahasan na tumambad sa kanyang harapan; bumagsak na sa lupa si Imo at tila tuod na nakatayo naman si Wanda habang gulat na pinagmamasdan ang dalawa. Mabilis na hinubad ni Merdeka ang kanyang damit at pinunasan ang bibig ni Imo. Mabilis, natataranta, at marahas ang pagpupunas niya na para bang ang dugo ay mauubos sa katawan ni Imo dahil sa maliit na sugat. Matapos mapunasan sinabihan niya ang dalawa na umuwi na sa kani-kanilang tolda at huwag lalabas hanggang hindi siya nakabalik. Dali-daling tumakbo ang dalawa at tumalima sa utos ni Merdeka.

Nagtungo sa baybayin ng Ilog Pasig si Merdeka nang mawala ang dalawa. Pinagmasdan niya ang tubig na dumadaloy sa ilog, ang mga bagay na lumulutang at dinadala ng daluyong—mga bangkay ng sundalo at sibilyan, mga patay na alagang hayop tulad ng mga aso at pusa. Itinapon ni Merdeka sa ilog ang damit na ginamit niya para linisin ang dugo sa mukha ni Imo. Tinanaw niya ang damit na dinala ng daluyong papalayo sa pampang. Kinawkaw niya ang kanyang mga kamay sa tubig upang tanggalin ang bahid ng dugo ni Imo na unti-unti nang natutuyo sa kanyang mga palad. Naroroon pa rin ang gulat at pagkagitla sa kanyang mga mata. “Tarantado ka talaga, Imo ... Tarantado ...”

Matapos ang insidente na iyon kay Merdeka, napansin na nina Imo at Wanda ang pagbabago sa binata. Napansin ni Imo na palagi nang tahimik ang pinsan at nag-iisa. Hindi na rin ito nagpapasama sa kanila ni Wanda sa pag-iigib ng tubig na maiinom para sa Kuta. Kung mag-iigib kasi ang tatlo ginagamit nila ang pinakamabilis na motorsiklo sa Kuta, sa madaling-araw sila umaalis, at si Merdeka ay kilala sa buong Kuta na mabilis ngunit maingat na magpatakbo ng motorsiklo, na kaya niyang iwasan ang mga bala, ang pagsabog, at takasan ang mga hagarang at tulisan sa naglipana sa EDSA. Sa pag-iigib din sa ilang tolda sa Kuta kumikita si Merdeka. At sa pagsama-sama

sa pag-iigib para sa mga parokyano ni Merdeka sa Kuta kumikita rin sina Imo at Wanda. Ngunit sa mga nagdaang araw naging bugnutin na si Merdeka at hindi na nito isinasama ang dalawa.

“Baka gusto na lang na mag-isa ni Merdeka,” ang nasabi minsan ni Wanda kay Imo. “Akala niya siguro malakas na siya.”

Dumating ang balita sa Kuta na may lumubog na namang limang barkong pandigma ang imperyo ng Estados Unidos at ang kanyang mga kaalyansa. Ito na rin ang senyales ng nalalapit nang pagwawagi ng Beijing government. Hindi sila aalis sa arkipelago at mananatili. At tulad ng inaasahan ng lahat ng mga taga-Kuta, pati nina Imo at Wanda, sa mahahalagang pangyayari kagaya nito sa nagaganap na digmaan, may mga bangkay na namang kinuha sa Ilog Pasig at nagpatulong pa kay Imo ang kanyang ina na maghanap ng mga puting tela. Nang matapos ang isang araw na paghahanap, hindi naging matagumpay si Imo sa pangangalap ng puting tela. Nakiusap na ang kanyang ina na kahit na anong tela, kahit ang kulay ay kupas na asul, berde, dilaw—huwag lamang itim at lalo na ang pula.

Ganoon din na naging aligaga ang ina ni Imo sa paghahanap ng mga tela; bungkos ng mga tela ang bilin pa nito, nang magkaroon ng labanan sa pagitan ng mga F-22 Raptor ng imperyo ng Estados Unidos at ng Beijing government sa himpapawid ng Manila Bay. Isang umaga nagising na lamang ang mga taga-Kuta sa ingay ng mga makina na mga naghahabulang eroplanong pandigma sa himpapawid ng Maynila. Tatlong F-22 Raptor ng imperyo ng Estados Unidos ang humahabol sa isang F-22 Raptor ng Beijing government; nasa himpapawid din ang kani-kaniyang drones ng dalawang panig. Papatakas sa Manila Bay ang hinahabol na F-22 Raptor. Lumabas ang lahat sa kani-kanilang mga tolda sa Kuta upang saksihan ang paglalaban ng mga eroplanong pandigma sa himpapawid. Sa bandang huli, sa harap ng lahat ng mga nakasaksi, napabagsak ng F-22 Raptor ng Beijing government ang dalawag eroplano ng imperyo ng Estados Unidos. Ngunit nasapol naman ito ng isang missile mula sa isang paparating na F-22 Raptor ng imperyo. Nakita ng lahat sa Kuta kung paano nagliyab ang eroplano sa himpapawid at papadausdos na bumagsak sa dagat. Makalipas ang isang oras dumating sa Kuta ang balita na ang isang taga-Maynila pala ang nagpapatako sa eroplano ng Beijing government. Hindi Intsik na mula sa mainland o sa Hong Kong. Ipinagbunyi ng mga taga-Kuta ang kabayanihan ng piloto dahil napabagsak nito ang dalawang eroplanong pandigma ng imperyo, ito ang balita sa radyo, telebisyon, mga pahayagan sa Internet. Pero sa Kuta, ang pagbubunyi

ay inalay sa piloto. Noong gabi ding iyon, natuklasan nina Imo at Wanda, habang nakakubli ang dalawa sa isang nabuwal na pader sa gilid ng Ilog Pasig, ang pagsungkit ng mga taga-Sanctuario sa mga lumulutang na bangkay sa ilog. At dahil para nga sa piloto ang pagbubunyi, napansin ng dalawa na halos dalawang dosenang bangkay ang nakuha ng mga taga-Sanctuario at maayos na isinalansan ang mga ito sa dalampasigan ng ilog.

“Hindi kaya dahil sa katapangan ng piloto kaya dalawang dosenang bangkay ang inihanda sa hapag ng halimaw sa loob ng Sanctuario?” takot na tanong ni Wanda kay Imo. Ang alam ni Wanda isang dambuhalang halimaw daw na may tatlong ulo ang nasa loob ng Sanctuario. Pinakakain ng mga bangkay ang halimaw na ito.

“Siguro. Pero narinig ko sa kuwentuhan ng ibang mga bata sa Kuta na hindi naman daw halimaw ang nasa loob ng Sanctuario,” sangga ni Imo. Hindi rin kasi nakakapasok si Imo sa loob ng malaking tolda kahit ang mga magulang niya ang nagdadala ng bungkos ng tela sa loob ng Sanctuario.

“E, puro matatanda lang sa Kuta ang nakakapasok sa Sanctuario!”

“Iyon na nga,” inilapit ni Imo ang bibig niya sa tainga ni Wanda at bumulong, “*sila* ang kumakain ng bangkay sa loob ng Kuta?”

Nanlaki ang mga mata ni Wanda sa takot.

“Kinain nila ang matanda ...” At naalala ni Wanda ang matandang babae na nag-alaga sa kanya. “Pero, Imo, bakit sinasabi nila palagi sa atin na para sa ating mga bata ang ginagawa nila sa loob ng Sanctuario?”

Natahimik si Imo at pinaglimian ang mga salita ni Wanda. Naisip niya ang pinsan, na sa edad nito marahil ay nakapapasok na sa Sanctuario. “Si Merdeka! Si Merdeka! May nalalaman si Merdeka!” At nagdesisyon ang dalawa na puntahan si Merdeka sa kanyang tolda.

Hindi kaagad nagpakita ang dalawa nang marating nila ang tolda ni Merdeka. Nagkubli sila sa likod ng tolda ng pinsan ni Imo.

“Imo, ano ginagawa ng pinsan mo?” bulong ni Wanda. Nasa labas ng tolda niya si Merdeka at nakaluhod sa lupa.

“Hindi ko alam. Parang naghuhukay si Merdeka?”

Nakaluhod si Merdeka at may hawak itong sanga na paniklot. Nakayukod si Merdeka sa lupa at tila hirap na hirap sa kanyang ginagawa. Nakikita nina Imo at Wanda ang paghihirap na dinaranas ni Merdeka sa marahas na paggalaw ng kanyang likod at mga balikat. Isang malaking katanungan sa

dalawa kung ano itong ginagawa ng pinsan ni Imo. At naisip naman ni Imo, na ito marahil ang dahilan kaya sa mga nagdaang araw ay parang inilalayo na ni Merdeka ang sarili niya sa mga tao, sa mga taga-Kuta, palaging balisa.

Halos yumakap na sa lupa ang katawan ni Merdeka. Gamit ang paniklot sinusubok niyang gumuhit sa lupa. Hindi niya maigalaw ang kanyang mga kamay ayon sa kanyang nais. Ang kamay na palagi niyang ginagamit sa pagpindot ng kompyuter, pagmamaniobra ng manibela ng kanyang motorsiklo. Hawak ang paniklot na ang isang dulo ay nakasayad sa lupa, pinipilit ni Merdeka na pasunurin ang paniklot ayon sa ninanais ng kanyang mga kamay, ng kanyang mga daliri.

“Ano ang ginagawa ng pinsan mo, Imo? Hindi kaya na-rabis ’yan? Bulung-bulungan na nakagat daw siya ng askal kahapon sa Binondo.”

“Hindi ko alam. Baka iyan ang dahilan kung bakit siya palaging galit nitong mga nagdaang araw. Napansin mo ba?”

Lubos ang pagpupumilit ni Merdeka na pasunurin ang kanyang mga daliri, ang kanyang mga kamay. At bigla siyang napatigil sa kanyang ginagawa, huminga ng malalim. Naiyak siya na simula ay impit hanggang sa tuluyang humagulgol. Palibhasa’y alam niyang siya lamang ang nasa lugar kaya pinakawalan niya sa dibdib ang malalakas na pagsigaw. Siphayo ang gumupo sa kanyang pagkatao. Doon lang nakita ni Imo ang kanyang pinsan na parang batang umiiyak. Iyon ang una na nakamalas si Wanda ng isang panaghoy bukod sa mga iyak at panaghoy ng mga batang kalaro niya, at sa sarili niyang iyak noong pumanaw ang matandang nag-alaga sa kanya, at noong dalhin sa malaking tolda ang bangkay nito pagkatapos.

Nang hindi na makatiis si Imo na makita ang pagtaghoy ng kanyang pinsan ay mabilis siyang tumayo sa pinagkukublihang pumpon ng mga tela at tinawag si Merdeka.

“Ano’ng ginagawa niyo rito?” Mababakas na sa mukha ni Merdeka ang hiya at pagkagulat.

“Ano ang ginagawa mo kanina?” ang tugon ni Imo, nakatudla ang mga mata sa mga kamay ni Merdeka.

Hindi tumugon si Merdeka. Nais niya sanang ipaliwanag sa pinsan na ayaw niyang ipadala siya sa digmaan kaya sinusubok niya ang isang gawain na nakikita niya lamang sa loob ng Sanctuario—pero paano ito mauunawaan ni Imo? Nais niyang matulad sa isang nilalang na nasa loob ng malaking tolda—itinatago, binabantayan, at pinagsisilbihan dahil sa isang kakayahan.

May kakayahan ang nilalang na ito sa kanyang mga kamay na siya lamang ang nakagagawa. Sinusubakan ni Merdeka na makuha niya rin sa kanyang mga kamay ang kasanayan ng nilalang na nasa loob ng Sanctuario nang madatnan siya nina Imo at Wanda. Kay Merdeka, alam niya sa sarili na kaya niyang makuha ang kasanayan basta mapaamo niya lamang ang kanyang mga kamay at makasanayan ang paggamit ng paniklot. Nais niya sanang sabihin ito o itugon kay Imo ngunit ito ay paglabag sa batas ng Kuta: ang anumang nangyayari sa loob ng Sanctuario ay para lamang sa mga nakapapasok sa loob nito. Kamatayan ang parusa na ipinapataw sa sinuman ang lumabag sa batas na ito ng Kuta. Ang paglabas kasi ng mga nangyayari sa loob ng Sanctuario ay maglalagay daw sa panganib sa mga taga-Kuta. Ang mismong pagkukubli kasi ng Kuta sa nilalaman ng Sanctuario ay tahasang paglabag sa batas ng central government. Nagkataon lang na nasa isang malaking digmaan ang Beijing government kaya hindi masyadong maayos ang pagpapatakbo ng mga sangay ng gobyerno, maging ang pagmomonitor ng mga gawain ng mga nasa kolonya. Ang pag-asang para sa mga kabataan o sa susunod na henerasyon ang kung anumang nagaganap sa loob ng Sanctuario kaya tumatalima ang lahat ng mga taga-Kuta sa batas na nagbibigay-proteksiyon sa malaking tolda.

“Ano ang ginagawa mo kanina, Merdeka?” Inulit muli ni Imo ang tanong.

Tumindig si Merdeka at marahan na binali ang paniklot. Mababakas sa kanyang mukha ang pagsuko.

“Ayaw kong lumaban sa digmaan. Ayaw kong lumaban sa *kanilang* digmaan.” Mahigit na nakatiklop ang kanyang mga kamay. Marahang pumasok sa kanyang tolda si Merdeka nang hindi man lang lumilingon sa kanila.

KUMALAT KAAGAD ANG balita sa buong Kuta sa pag-alis ni Merdeka upang lumaban sa digmaan. Tuwang-tuwa ang matatanda, pati ang mga magulang ni Imo na tumatayong tagapag-alaga ni Merdeka simula nang ito’y maulila.

“Imo! Imo!” Humahangos na dumating si Wanda kay Imo na noo’y tahimik na nakatayo sa gilid ng Ilog Pasig. Naglilibang si Imo sa mga oras na iyon sa pagbibilang ng mga bangkay na lumulutang sa ilog—mga sundalo, may babae, may mga bata. Paminsan-minsa’y may mga hayop tulad ng aso, kalabaw, kabayo. Lahat ng mga lumulutang sa Pasig ay dumederetso sa Manila Bay. Nakagawian nang libangan ni Imo ang tumanaw sa mga lumulutang na bangkay sa ilog simula nang mawala si Merdeka at sumama sa digmaan at si Wanda naman ay abala sa pakikipaglaro sa mga kaibigan niyang babae.

“Bakit? Ano ang balita mo? Nanalo na ba ang Beijing government?”

“Hindi, Imo. May iniahon na namang bangkay sa ilog. Siguradong para sa pag-alis ni Merdeka ang bangkay!”

“E, palagi namang nangyayari iyan. Akala ko naman may bago kang ibabalita’t nagmamadali ka pa.”

“Mayroon!” Pagyayabang ni Wanda.

“Talaga?”

“Kanina habang naglalaro kami sa baybayin may narinig akong dalawang matandang nag-uusap. Nakaupo sila sa ibabaw ng sirang kotse at nagbibilang din siguro ng mga bangkay na lumulutang. Narinig ko na nabanggit ng isa ang ‘Sanctuario’ kaya nagkubli ako sa likuran ng dalawa dahil alam kong tungkol sa halimaw sa malaking tolda ang pinag-uusapan nila.

“Narinig ko ang usapan nila. Mayroon daw matanda sa loob ng Sanctuario at hindi isang halimaw. Mayroon daw itong kapangyarihan, Imo! Gumagamit daw ito ng paniklot na may mga buhok ng tao ang isang dulo. Makapangyarihan daw ang matandang nasa Sanctuario at higit sa lahat,” luminga-linga si Wanda sa paligid sa paniniguro na walang nakaririnig sa kanila at inilapit nito kay Imo ang kanyang bibig at bumulong. “Hindi raw siya encoded sa central government na mamamayan ng Beijing government.”

Nandilat si Imo sa takot at sa kanyang natuklasan mula sa kaibigan.

“Isang makapangyarihang rebelde ang nakatago sa loob ng Sanctuario,” pagpapatuloy ni Wanda. “Oo, maniwala ka, Imo. Kaya ganoon na lang daw ang pag-iingat ng mga matatanda ng Kuta sa rebelde. Ayaw nilang sabihin sa mga bata; baka kasi sabihin natin sa mga hindi taga-Kuta!”

“Ano itong kapangyarihan ng rebelde? Sinabi mo na may kapangyarihan ang kanyang mga kamay at may paniklot siya?”

“Naaalala mo ba iyong ginagawa ni Merdeka? Imo, iyon ’yon! Ginagaya ni Merdeka ang kapangyarihan ng matandang rebelde.”

Unti-unti nang nabubuo kay Imo ang lahat. May rebeldeng ikinukubli ang matatanda sa loob ng Sanctuario, at ang rebeldeng ito ay makapangyarihan dahil hindi siya encoded sa General Citizen’s Database ng central government.

“Imo, gusto mo mamayang gabi kapag inilabas na ang bangkay na para sa pag-alis ni Merdeka pasukin natin ang Sanctuario?” suhestiyon ni Wanda. Habang nagsasalita si Wanda napansin ni Imo na may tumutulong dugo sa ilong ng kaibigan. “Bakit, Imo?”

“May dugo ang ilong mo.”

Pinahid ni Wanda ang dugo at nagpatuloy. “Ano, pasukin na natin mamaya?”

Hindi makatugon si Imo kay Wanda dahil nabahala siya sa dugong tumulo sa ilong ng kaibigan. Inisip niya na lamang na baka nakipag-away si Wanda kanina at nakipagbuntalan.

“Ano, pasukin natin mamaya?”

“Sige. Mamaya paglubog ng araw.”

PARA SA PAG-ALIS ni Merdeka ang bangkay na iniahon sa Pasig kaninang umaga. Pumasok ang ina ni Imo sa Sanctuario dala ang ilang bungkos ng tela. Nakaabang sina Imo at Wanda sa mga magkakapatong na kahon sa tabi ng isang maliit na tolda sa tabi ng Sanctuario. Hinintay nila na magrelyebo ang mga bantay sa lagusan ng malaking tolda. Nang lumalalim na ang gabi at oras na upang magpalit ng bantay ay inihanda ng dalawa ang kanilang mga sarili. Nang umalis ang dalawang bantay upang sunduin ang rehelyebo sa kanila, mabilis na tumakbo ang dalawa papasok ng Sanctuario.

Maliwanag sa loob ng malaking tolda dahil maraming gasera ang nakasindi. Dahil walang bintana ang Sanctuario, nakulob ang init at makapal ang hangin sa loob. Masangsang din sa loob dahil sa patong-patong na mga bangkay sa isang gilid; mga bangkay na pinigaan ng sariwang dugo. Nagkubli sina Wanda at Imo sa likod ng isang malaking banga. At nakita ng dalawa na naroroon nga ang nanay at tatay ni Imo at nakatalungko sa harap ng matanda. Pinagmasdang maigi nina Imo at Wanda ang kamay ng matanda: ang mga paggalaw ng mga ito na tila nagsasayaw sa ibabaw ng isang puting tela. At nakita nga nila na hawak ng matanda ang paniklot. Nagsasalita ang nanay ni Imo sa harap ng matanda at patuloy ang paggalaw ng mga kamay ng matanda. Sinipat ni Imo ang sarili niyang mga kamay; alam niyang aabutin ng maraming taon para matutunan niya rin ang paggalaw ng mga kamay ng matanda na may hawak pang paniklot. Kung ano ang pagkamangha nina Wanda at Imo sa mga kamay ng matanda ay ganoon din ang pagkamangha nila kung paano niya pagalawin ang paniklot sa ibabaw ng tela; napansin ng dalawa na ang dulo ng paniklot ay may kumpol ng mga buhok ng tao. Nakalatag ang puting tela sa harap ng nakatalungkong matanda at marahan niyang isinasawsaw ang dulo ng paniklot sa isang palanggana na puno ng dugo. Naroroon ang ina ni Imo na habang nagsasalita ay patuloy naman ang paggalaw ng kamay na hawak ang paniklot. Walang imik ang dalawa habang

pinanonood ang ginagawa ng matanda. Paulit-ulit niyang ginagawa ang kanyang mahika at hindi naman nagsasawa sina Imo at Wanda sa kanilang nakikita sa tila nakahuhumaling na palabas. Unti-unti nang tumataas ang mga telang halos magkulay-pula na sa mga dugo habang unti-unti na ring lumalalim ang naipong dugo sa malaking palanggana.

“Naku tiyak na matutuwa nito si Merdeka pagbalik niya!” May galak na bulalas ng ina ni Imo sa harap ng matanda.

“Iyon ay kung makabalik pa siya nang buhay,” biro ng tatay. “Kung hindi naman siya makabalik tiyak na bayani iyang pamangkin mo. Ipapása natin ang lahat ng ito kay Imo para makilala ng kanyang mga anak si Merdeka. Malapit na rin matapos ang digmaan na ito.”

“Halos limang taon na rin tayong ganito,” sagot ng nanay ni Imo. “Ang balita ay pumayag na ang Beijing government na hati-hatiin ang mga isla sa arkipelago at ibigay sa gobyerno ng Estados Unidos ang iba. Nararamdaman ko rin na malapit nang matapos ang digmaan na ito. Sana magkasundo na silang dalawa nang magkaroon na tayo ng normal na buhay, ng mapayapang buhay tulad noon.”

Hindi tumutugon sa kuwentuhan ang matanda bagkus patuloy lang siya sa kanyang ginagawa. Ngumingiti siya paminsan-minsan ngunit mababakas pa rin sa kanyang mukha na dinidibidib niya ang kanyang ginagawa. Magpapahinga lamang ang matanda kung magkukuwento ang ina ni Imo o kaya’y marahan niyang hihimasin ang mahaba niyang balbas. Minsan naman ay minamasahe ng tatay ni Imo ang mga kamay ng matanda.

Umaga na nang lisanin nina Imo at Wanda ang Sanctuario. Nang inilabas ang mga bangkay na pinigaan ng dugo ay sabay na ring lumabas ang mga magulang ni Imo. Tulog na at pagod ang matanda at relyebo na naman ng mga tagabantay.

“Imo, uuwi muna ako sa amin; sumasakit ang ulo ko saka tiyan ko,” paalam ni Wanda. Bago pa man sila maghiwalay ay tinawag ni Imo ang kaibigan. Pinunasan niya ang ilalim ng ilong ng kaibigan dahil may tumakas na namang dugo. Pinahid niya ito ng kanyang kamay at napansin niyang buo-buo ang dugong tumatagas sa ilong ni Wanda.

TIGILAN MO NA ang pagsama-sama riyan kay Wanda,” paalala ng kanyang ina habang sinasalansan ang mga puting tela. Alam na ni Imo kung para sa ano talaga ang mga tela na ito na iniipon ng kanyang ina at dinadala sa Sanctuario. Nagtataka si Imo kung bakit pinagbabawalan na siya ng kanyang

ina na makipaglaro kay Wanda. Hindi nagbigay ng anumang tugon si Imo at yumukod na lamang at diretsong lumakad palabas ng kanilang tolda. Nang malapit na siya sa pintuan ay nagpatuloy ang kanyang ina; nahalata marahil ng kanyang ina ang di pag-sang-ayon ni Imo sa bilin dahil sa kanyang pananahimik.

“Huwag ka nang masyadong matigas ang ulo, Imo. Marami nang nakakita na umiinom ng tubig mula sa Pasig iyang si Wanda. Mahirap nang tamaan ng epidemya o mahawa ... panahon pa man din ngayon ng digmaan.” Natigilan si Imo sa gulat ngunit hindi rin siya nagtapon ng lingon-likod sa ina. “Hay Imo! Ikaw may pamilya ka ... iyang si Wanda wala! Sanay siyang mag-isa!”

Hindi nga nagkamali ang kanyang ina. Isang tanghali habang nakasakay si Imo sa kanyang motorsiklo na minana niya mula kay Merdeka, natanaw niya si Wanda sa ilalim ng Jones Bridge. Naglalakad ang kaibigan niya at may hawak na timba. Nag-iisa na naman si Wanda. Bagaman palagi silang magkasama ni Wanda, napapansin din ni Imo na may mga oras na gusto ni Wanda ang mag-isa sa kanyang sarili, walang kalaro o kasama. Patungo si Wanda sa baybayin ng Pasig. Alam ni Wanda na hindi maaaring inumin ang tubig mula sa Pasig at pinaghihinalaan pa nga na sa tubig na ito nanggagaling ang epidemyang sumasalanta sa Kuta. Nagkubli si Imo sa gilid ng isang gibang gusali at inabangan ang susunod na hakbang ni Wanda. Hindi nagsalok ng tubig si Wanda bagkus namulot ito ng mga nagkalat na shrapnels sa baybayin, mga lata, at mga kagamitan na mailalagay niya sa kanyang timba. Nahiya siya sa kanyang sarili dahil sa paghihinala sa kaibigan at naisip niya ang kanyang ina, na sa palagay niya ay naglulubid lamang ng kuwento. Tangkang lalapitan na sana niya si Wanda nang makita niya itong dagling yumukod na tila haalalik sa itim na tubig ng Ilog. At sa pamamagitan ng kanyang kamay sumalok ng tubig si Wanda at diretso sa kanyang bibig. Humarurot ang motorsiklo ni Imo papalapit kay Wanda. Nagulat si Wanda sa biglang pagdating ng kaibigan.

Binigyan ni Imo si Wanda ng malalakas na sampal. Umiyak nang umiyak si Wanda hanggang sa magdugo ang kanyang bibig dahil sa mga mararahas na sampal ni Imo. Binitawan ni Wanda ang balde na dala niya at kumaripas ng takbo papalayo sa kaibigan. Ni hindi ito luminging pabalik kay Imo.

Lumipas ang ilang araw at palagi nang balisa si Imo at hindi na lumalabas ng kanilang tolda. Dumadalaw sa panaginip niya ang kamatayan ni Wanda. Tinatanong siya palagi ng kanyang ina kung ano ang kanyang nararamdaman o kung mayroon ba siyang ipinagdaramdam. Hindi tumutugon si Imo. Tulad ni Merdeka noon, naging bugnutin na rin siya at hindi palakibo.

Isang gabi habang natutulog siya sa loob ng kanilang tolda at ang kanyang mga magulang ay nasa Sanctuario, naalimpungatan si Imo sa mga pagtawag ni Wanda mula sa labas. Impit na ang mga pagtawag ni Wanda at hindi tumutugon si Imo. Patuloy pa rin sa mga pagtawag ni Wanda sa kanyang pangalan at naririnig ni Imo ang pag-ubo ng kaibigan paminsan-minsan. Hindi mabuo ni Imo sa sarili ang kanyang nararamdaman: nais niyang makita si Wanda at makipagbati ngunit pumupunit sa kanyang pananabik ang pangitaing nalalapit na ang kamatayan ng kanyang kaibigan. Hindi niya alam kung ang kinataakutan niya ba ay ang kamatayan o ang pagkawalay sa kaibigan pagkatapos ng pagpanaw.

“Imo, gising ka na maglaro tayo! Imo, nandiyan ka ba?” Paulit-ulit na pagtawag ni Wanda kay Imo. Upang hindi magambala ni Wanda ang kanyang pananarili, tinakpan na lamang ni Imo ang kanyang mga tainga ng mga tela na iniipon ng kanyang ina. Ginawa niya ang pagtakip sa kanyang mga tainga hanggang sa dalawin siya ng antok at tuluyang makatulog. Habang unti-unting namamatay ang putukan sa labanan na nagaganap sa malayo, sa labas ng kanilang distrito marahil, sa labanan ng dalawang makapangyarihang puwersa, unti-unti na ring numinipis ang boses ni Wanda sa mga pagtawag niya sa kaibigan.

Inisip na lamang in Imo na kaya naman ni Wanda ang mag-isa. Di tulad niya na natatakot maiwanan, mawalan ng kaibigan. Makasarili talaga si Wanda, naisip niya, at tuluyan na siyang nakatulog.

Kinaumagahan nakita ang bangkay ni Wanda sa gilid ng isang tolda na malapit kina Imo. Nang magising sina Imo at ang kanyang mga magulang sa aringasa ng mga taong nakakita sa bangkay ni Wanda ay dali-daling tumayo ang kanyang ina na para bang handa nang makipag-agawan sa bangkay ng batang babae. Nakabuntot sa kanyang ina ang ama ni Imo na may dala nang palanggana. Hindi naman makapaniwala si Imo sa kamatayan ni Wanda, kagabi lang ay tinatawag-tawag pa siya nito at niyayang maglaro. Naupo si Imo sa isang sulok at tiniklop ang mga binti at ipinatong ang ulo sa mga tuhod. Pinilit niyang pigilin ang kanyang pag-iyak at inisip na lamang ang masasayang araw nila ni Wanda.

Isang oras ang nagdaan at bumalik na ang kanyang mga magulang sa kanilang tolda at tulad ng inaasahan, hindi na naman mapakali ang kanyang ina sa paghahanap ng telang puti o iyong kukupas na ang kulay. Sinarili na lamang niya ang kanyang tanong kung nasaan na ang bangkay ng kanyang kaibigan dahil sa loob niya’y alam naman niya ang tumpak na kasagutan.

Tiyak na dinala ang bangkay ni Wanda sa Sanctuario, sa matandang may kakaibang mahika ang mga kamay. Pipigain ang katawan ni Wanda upang kunan ng sariwang dugo at pagkatapos itatapon ang kanyang bangkay sa Pasig at lututang ang kanyang katawan kasama ng ibang mga bangkay, ng mga sirang bagay tulad ng mga kotse, bisikleta, patay na mga hayop na lumulutang sa ilog.

Kinagabihan ng araw na rin iyon, mag-isang nagtungo si Imo sa Sanctuario. Alam niyang nasa loob pa rin ng malaking tolda ang bangkay ni Wanda dahil wala pa siyang nakikita sa buong maghapon na itinaapon na mga bangkay sa Pasig na mula sa Sanctuario. Upang makapasok sa malaking tolda ginawa niyang muli ang pagkukubli sa gilid ng maliit na tolda sa tabi ng Sanctuario at hintayin ang relyebo ng mga bantay sa lagusan papaloob sa malaking tolda.

Nang makapasok si Imo sa loob ay nagkataong walang ibang naroroon kundi ang matandang may kakaibang mahika ang mga kamay. Naroroon din ang bangkay ni Wanda, mag-isa, ngunit hindi na ito makilala dahil nangulubot na ang balat at halos naghalo na ang bughaw at itim na mga kulay sa katawan ng bangkay dahil pinigaan na ng dugo. Nakapatong si Wanda sa isang tabla na ang ayos ay bubuhatin na, ilalabas sa malaking tolda para itaapon sa ilog.

Nagkubli si Imo sa pumpon ng tela. At nasaksihan niyang muli ang kakaibang mahika ng matanda: ang pagkumpas ng kanyang mga kamay na may hawak na paniklot na may buhok sa isang dulo na isinasawsaw sa dugo at ilalapat sa tela pagkatapos—katulad ng ginagawa ni Merdeka noon nang makita nila ni Wanda ang pinsan sa gilid pampang.

Sa lahat ng mga bata sa loob ng Kuta, sina Wanda at Imo lamang ang nakasaksi sa kakaibang gawain na ito sa loob ng Sanctuario. Ang pagkukop ng taong wala sa database ng central government at ang ginagawa ng matanda ay mahigpit na ipinagbabawal ng pamahalaan. Alam ito ni Imo dahil bago ang digmaan, ipinaliliwanag sa kanila sa paaralan ang mga alituntunin ng central government. Lahat ng gawain sa arkipelago na hindi namomonitor ng Beijing government ay itinuturing na ilegal at gawain ng mga kaalyado ng mga rebelde—isa itong pagtatraydor sa gobyerno.

Napansin ng matanda ang anino ni Imo at ibinaba nito ang hawak niyang paniklot.

“Lumabas ka riyan kung sino ka man,” marahan niyang hamon.

Kinabahan si Imo dahil alam niyang sa kanya ipinararating ang mga salita dahil silang dalawa lamang ang buhá na nasa loob ng Sanctuario. Inulit muli ng matanda ang kanyang hamon at napilitan nang tumayo at magpakita si Imo sa kanya. Nanginginig ang kanyang mga tuhod na lumapit sa matanda. Napansin niya kaagad ang makapal nitong balbas at ang maninipis na mga labi. Iniiwasan ni Imo ang mga mata ng matanda na wala namang galit ngunit nanunukat. Kumumpas ito at inutusang maupo si Imo sa kanyang harapan.

“Bakit ka nandito sa Sanctuario bata ka?”

“Kaibigan ko po si Wanda,” nakayukod na tugon ni Imo.

“Ikaw si Imo... Ikaw pala si Imo! Marami kayong taga-Kuta ang kilala ko ... kilalang-kilala ko pero hindi ko alam ang inyong mga itsura.”

Itinaas ni Imo ang kanyang mukha sa pagtataka.

“Para sa iyo si Wanda,” ang nakangiting sambit ng matanda.

“Para sa akin?”

“Oo. Dahil wala naman siyang kamag-anak at ikaw ang malapit niyang kakilala—para siya sa iyo.”

Nabasa ng matanda sa mukha ni Imo ang pagtataka at tila hindi nito naiintindihan ang kanyang ipinaliliwanag.

“Ay! Kung alam mo lang halos makipag-away ang nanay mo para sa bangkay ni Wanda!”

Pinalapit ng matanda si Imo at marahang kinuha ang paniklot. Isinawsaw ang isang dulo nito sa dugo, dugo na mula sa katawan ni Wanda. Gumuhit ang matanda ng mga tuwid na linya sa mukha ng tela. Sari-saring mga guhit, may pahalang, may patayo, pabilog, at may magkakadikit. Pinagmasdang maigi ni Imo ang kamay ng matanda at kung paano niya isinasagawa ang ritwal. Pagkamangha ang bumalot sa kanya nang makita niya ang kanyang pangalan sa mukha ng tela.

“Pangalan ko iyan! Pangalan ko iyan!” bulalas ni Imo.

“Oo, Imo, pangalan mo iyan na nasa sarili nating wika. Siguro sa buong buhay mo ngayon mo lang nakita ang pangalan mong hindi nakatipa sa monitor ng kompyuter at hindi nakasulat sa ibang mga titik—ang mga titik at teknoloniya ng mga sumakop sa atin.”

“Isa kang rebelde?” Naglakas ng loob si Imo na itanong sa matanda ang kanyang pagkatao dahil alam niyang labag sa batas ang ginagawa ng matanda

na isulat ang pangalan sa isang lumang wika at sa mga titik na malimit gamitin lamang ng mga rebelde.

“Ang trabaho ko, Imo, ay para sa kasaysayan ng bawat tao, ng bawat mahalagang pangyayari sa buhay ng isang tao. Gamit ang aking mga kamay ay nailalagay ko ang bawat pangyayari at mahahalagang karanasan ng mga tao sa tela upang kapag dumating ang susunod na henerasyon ay may nalalaman sila sa mga taong nabuhay bago sila dumating dito sa daigdig. Kilala nila ang kanilang pinagmulan.”

“Ilang taon ka na.”

“Matanda na ako. Naririto pa ang imperyo ng Estados Unidos sa arkipelago buhay na ako.”

Nanlaki ang mga mata ni Imo. “Naabutan mo ang panahon na iyon? Ang ‘Panahon ng Isang Siglong Pananakop?’”

Natawa ang matanda. Malakas at sunod-sunod na pagtawa. “Iyan ang sinabi ng Beijing government—na ang sumakop ay ang imperyo ng Estados Unidos ... iyan ang bersiyon nila ng ating kasaysayan ... Marami ka pa ngang hindi alam.”

“Pero totoo na sinakop nila ang arkipelago sa mahabang panahon. Dumating dito ang Beijing government para iligtas tayo sa kanila. Ngayon gusto nila tayo uling sakupin kaya may digmaan.”

“Kailangan mong balikan ang iyong nakaraan, Imo. Ang kasaysayan ng arkipelago. Noong panahon ng imperyo ng Estados Unidos, malaya tayo. May kalayaan tayo na magsalita, magpahayag ng ating saloobin. Itong ginagawa ko, malaya ko itong magagawa noong panahon noon na nasa ilalim tayo ng imperyo ng Estados Unidos.”

“Hindi totoo ’yan. Ang Beijing government ang nagtatanggol sa atin. Iyan ang kasaysayan.”

“Mayroon talagang totoong kasaysayan, Imo. Pero sa ilalim ng Beijing government mayroong ‘opisyal na kasaysayan’. Ang imperyo ng Estados Unidos ang magpapalaya sa atin. Kailangan mo lang na buksan ang iyong mga mata sa katotohanan. Kaya mo bang gawin ang ginagawa ko?”

Natahimik si Imo. Naguluhan siya na tila may dalawang uri ng kasaysayan na ipinaliliwanag ang matanda sa kanya.

“Ito ang isang pamana sa atin ng imperyo ng Estados Unidos noon: ang kalayaan na itakda ang sarili nating kasaysayan, ang ating kinabukasan.”

Naalala ni Imo ang mga eskuwelahan sa arkipelago na ikinukuwento ng mga magulang niya. Sa eskuwelahan gumagamit sila ng kompyuter at keypad, lahat ng mensahe at liham dapat idadaan sa email. Lahat kailangan ay nasa kompyuter at nasa Internet dahil kailangan itong mabasa at ma-rebyu ng central government. Simula nang dumating daw ang Beijing government sa arkipelago ipinagbawal na nila ang lahat ng komunikasyon na hindi dumaraan sa kompyuter.

“Ang pamana na iyan ... ipinagbabawal ’yan ng central government.”

“Oo basta huwag ka lang pahuhuli,” ngumisi ang matanda. “Tingnan mo sa ganito Imo: namatay si Wanda ngunit hindi ang kanyang alaala. Darating ang panahon na ipanganganak ang susunod na henerasyon at malalaman nila na minsan ay nabuhay si Wanda—ang hindi ‘opisyal na Wanda’ ng Beijing government. Hindi nila kalilimutan, lalo na ng iyong mga apo, na naging magkaibigan kayo ni Wanda.” Kinuha muli ng matanda ang paniklot at aktong babalik na sa kanyang tinatrabaho, ito rin ang paraan niya para sa sabihin kay Imo na kailangan na niyang lumisan dahil mahaba na ang oras na kanyang nakuha sa pang-iistorbo sa matanda. “Hindi ito nabubura, Imo. Hindi rin ito maaaring maging pag-aari ng central government. Hindi.”

LUMIPAS ANG ILANG araw ay hindi pa rin maiwaglit sa isip ni Imo ang pakikipag-usap niya sa matanda. Wala na siyang kaibigan ngayon ngunit palaging nasa isip niya ang pangako ng mahika ng matanda: na kaya nitong higitan kahit na ang kamatayan. Naupo si Imo sa isang bato sa gilid ng Ilog Pasig. Pinagmasdan niya ang mga bangkay na lumulutang, at naririnig niya ang maninipis na putukan at pagsabog sa malayo. May labanang nagaganap marahil sa labas ng kanilang distrito. Maya-maya pa’y tuluyan nang nanahimik ang putukan, ang mga pagsabog. Nanibago ang kanyang pandinig dahil araw at gabi niyang naririnig ang mga putukan halos dalawang buwan na. Naglabasan ang mga tao mula loob ng kani-kanilang mga tolda dahil maging sila ay nagulat sa biglang pagkawala ng putukan at ng mga pagsabog, sa pagdating ng katahimikan. May gumuhit na isang sasakyang panghimpapawid sa langit; una ay isa at sinundan pa ng isa hanggang sa dagsang libo na halos tumakip sa langit. Halos magkulay dugo ang langit dahil pula ang kulay ng mga sasakyang pandigma ng Beijing government.

Nagbunyi ang mga taga-Kuta dahil hudyat ito na nagwagi sa digmaan ang Beijing government; nagwagi sa pagtatanggol sa arkipelago—darating na muli sa kanila ang kapayapaan. Ang tanging hangad lamang ng mga taga-

Kuta ay ang kapayaan at bumalik sa normal ang kanilang mga buhay. Halos magsisayaw sa galak ang mga tao. Nanatili si Imo sa kanyang kinauupuan, at naisip niya, tulad ng maiisip ni Wanda kung siya’y nabubuhay lamang: may bangkay na namang iaahon mula sa ilog para sa mahalagang pangyayaring ito. Marami-raming bangkay ang kakailanganin sa pagwawaging ito. Iniunat ni Imo ang kanyang mga binti at tumungo malapit sa ilog. Lumuhod siya sa pampang at sa pamamagitan ng kanyang mga kamay, sumalok siya ng tubig. Tinitigan niya muna ang tubig sa kanyang palad na parang kinikilala, kinakausap sa kanyang mga mata at pagkatapos—mabilis niya itong ininom. Nararamdaman niyang gumuguhit ang tubig sa kanyang lalamunan. Tinitigan niya ang kanyang mga kamay, alam niyang hindi niya magagawa ang mahika ng matanda—at hindi-hindi niya ito gagawin kailan man. Hindi dahil sa pagsunod sa batas ng Beijing government kundi dahil nais niyang lumaya sa isang uri ng kalungkutan na naramdaman noon ni Merdeka ngunit hindi niya nauwaan at pinipilit niyang maunawaan; na wala sa kalayaan ang kaligayahan kundi nasa paglaban, sa pagsangga—ang kalayaan ay sa kung saanman naroroon ngayon si Wanda, sa pag-iisa. Naluha si Imo sa kanyang natuklasan sa sarili. May gumuhit na ngiti sa kanyang mukha. Ngiting dala-dala niya hanggang sa bumalik siya sa Kuta at makihalubilo sa nagdiriwang na balana.